

Interdisciplinary Journal of Humanities Studies

Received: 10 June 2026

Revised: 5 July 2026

Original Article

Accepted: 14 August 2026

ศาสนา อัตลักษณ์ และประชาธิปไตยที่เปราะบาง: การเมืองมวลชนในบังกลาเทศยุคหลังการ
เปลี่ยนผ่านอำนาจ

Religion, Identity, and the Fragile Democratic Landscape: Mass Politics in Post-

Transition Bangladesh

น.ส.อัญชลี คิรินทรานนท์¹

Miss. Anjali kirinthanon

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา อัตลักษณ์ และการเมืองมวลชนในบริบทของการเปลี่ยนผ่านอำนาจทางการเมืองของบังกลาเทศ โดยชี้ให้เห็นว่าการเมืองในช่วงหลังการเปลี่ยนผ่านมิได้เป็นเพียงการแข่งขันเชิงสถาบันระหว่างพรรคการเมือง หากแต่เป็นกระบวนการต่อรองเชิงอำนาจที่ฝังรากอยู่ในโครงสร้างทางสังคม วัฒนธรรม และอัตลักษณ์ทางศาสนาอย่างลึกซึ้ง บทความเสนอแนวคิด “ประชาธิปไตยแบบเปราะบาง” (Fragile democracy) เพื่ออธิบายลักษณะของระบอบการเมืองที่ยังคงมีรูปแบบประชาธิปไตย แต่ขาดเงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่เอื้อต่อการแข่งขันอย่างเป็นธรรม เสรีภาพทางการเมือง และการคุ้มครองสิทธิมนุษยชน บทความชี้ให้เห็นว่าเครือข่ายผู้นำศาสนา มัสยิด และสถาบันการศึกษาศาสนา (Madrasa) ทำหน้าที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานของการเมืองมวลชน ซึ่งสามารถแปลงความไม่พอใจทางเศรษฐกิจและสังคมให้กลายเป็นพลังทางการเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพ ขณะเดียวกัน การใช้วาทกรรม “เรา-เขา” ระหว่างชนชั้นนำแบบฆราวาสกับมวลชนทางศาสนา ได้ซ้ำเติมการแบ่งขั้วทางสังคมและลดทอนความอดทนทางการเมือง บทความยังอภิปรายผลกระทบของการเมืองมวลชนบนฐานศาสนาต่อเสรีภาพทางการเมือง ความชอบธรรม ของกระบวนการเลือกตั้ง และสถานการณ์สิทธิมนุษยชน โดยเฉพาะสิทธิของชนกลุ่มน้อยทางศาสนาและสตรี ในส่วนท้ายบทความเสนอกรอบอธิบายเชิงบูรณาการที่เชื่อมโยงศาสนา อัตลักษณ์ และอำนาจรัฐ เพื่อทำความเข้าใจพลวัตของประชาธิปไตยในสังคมมุสลิมเอเชียใต้ และเสนอแนวคิดเชิงอนาคตเพื่อเสริมสร้างความยืดหยุ่นของประชาธิปไตยท่ามกลางความเปราะบางเชิงโครงสร้าง

คำสำคัญ: บังกลาเทศ, การเมืองมวลชน, ศาสนาและอัตลักษณ์, ประชาธิปไตยแบบเปราะบาง, สิทธิมนุษยชน

¹ นักวิชาการอิสระ ; Independent Scholar, Thailand

Corresponding author, e-mail: anjalikirinthanon@gmail.com,

Abstract

This article examines the interplay between religion, identity, and mass politics in post-transition Bangladesh, arguing that contemporary political dynamics extend beyond institutional competition among political parties to encompass deeper struggles embedded in social structures, cultural norms, and religious identities. The article advances the concept of “fragile democracy” to describe a political order that formally retains democratic institutions while lacking the structural conditions necessary for fair competition, political freedoms, and effective human rights protection. It demonstrates that networks of religious leaders, mosques, and madrasas function as critical infrastructures of mass politics, capable of transforming economic and social grievances into organized political action. Simultaneously, the construction of binary narratives—pitting secular elites against religious masses—has intensified social polarization and eroded political tolerance. The article further analyzes the implications of religion-based mass politics for political freedoms, electoral legitimacy, and human rights, with particular attention to religious minorities and women. In conclusion, it proposes an integrated analytical framework linking religion, identity, and state power to better understand democratic fragility in South Asian Muslim societies and offers forward-looking insights for strengthening democratic resilience amid structural vulnerabilities.

Keywords: Bangladesh, Mass politics, Religion and identity, Fragile democracy, Human rights

1. บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

การเมืองบังกลาเทศในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาอยู่ภายใต้กระบวนการเปลี่ยนผ่านอำนาจที่เต็มไปด้วยความตึงเครียด ทั้งในเชิงการแข่งขันทางการเมือง การตั้งคำถามต่อความชอบธรรมของการเลือกตั้ง และบทบาทของสถาบันรัฐที่ถูกมองว่าไม่เป็นกลาง กระบวนการดังกล่าวส่งผลให้ประชาธิปไตยของบังกลาเทศถูกจัดอยู่ในกลุ่ม “ประชาธิปไตยแบบเปราะบาง” หรือแม้แต่ระบอบกึ่งอำนาจนิยมซึ่งยังคงมีการเลือกตั้ง แต่ขาดหลักประกันด้านเสรีภาพและการแข่งขันที่เป็นธรรม (Levitsky & Way, 2010; Freedom House, 2024) สภาพเช่นนี้ทำให้ความขัดแย้งทางการเมืองมีได้จำกัดอยู่เพียงในสภาหรือกระบวนการตามรัฐธรรมนูญ หากแต่ขยายตัวสู่ท้องถนนและพื้นที่สาธารณะผ่านการเมืองมวลชนอย่างเข้มข้น

ภายใต้บริบทของความเปราะบางดังกล่าว ศาสนาและอัตลักษณ์ทางศาสนาได้กลับมามีบทบาทสำคัญในฐานะเครื่องมือในการระดมมวลชนทางการเมือง บังกลาเทศซึ่งถือกำเนิดจากอุดมการณ์ชาตินิยมทางภาษาและโลกวิสัย (secular nationalism) หลังการแยกจากปากีสถานกลับต้องเผชิญกับการฟื้นคืนของวาทกรรมอิสลามทางการเมืองอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา (Riaz, 2016) กระบวนการนี้ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยว หากแต่เชื่อมโยงกับความไม่พอใจทางเศรษฐกิจ ความเหลื่อมล้ำ และความรู้สึกแปลกแยกของประชาชนจำนวนมากจากชนชั้นนำทางการเมืองในเมืองใหญ่

ศาสนาในบริบทบังกลาเทศจึงมิได้ทำหน้าที่เพียงเป็นความเชื่อส่วนบุคคล หากแต่ถูกทำให้เป็น “อัตลักษณ์ทางการเมือง” ที่สามารถสร้างความชอบธรรมทางศีลธรรม (Moral legitimacy) ให้กับการเคลื่อนไหวมวลชน การอ้างศาสนาเพื่อแบ่งแยก “เรา” กับ “เขา” ระหว่างผู้ศรัทธาที่แท้จริงกับฝ่ายที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นภัยต่อศาสนา ได้กลายเป็นกลไกสำคัญในการปลุกเร้าอารมณ์ทางการเมือง (Islam, 2020; Ahmed, 2019) กลไกดังกล่าวมีผลโดยตรงต่อเสถียรภาพของประชาธิปไตย เนื่องจากบ่อนทำลายหลักการพหุนิยม ความอดทนทางการเมือง และพื้นที่การถกเถียงอย่างสันติในสังคม

ด้วยเหตุนี้ ความเชื่อมโยงระหว่างการเมืองมวลชน ศาสนา และเสถียรภาพของประชาธิปไตยในบังกลาเทศจึงเป็นประเด็นที่มีความสำคัญทั้งในเชิงวิชาการและเชิงนโยบาย การทำความเข้าใจพลวัตดังกล่าวช่วยอธิบายว่าทำไมการเปลี่ยนผ่านอำนาจภายใต้กรอบประชาธิปไตยเชิงรูปแบบ (Procedural democracy) จึงไม่สามารถนำไปสู่ความมั่นคงทางการเมืองและการคุ้มครองสิทธิขั้นพื้นฐานได้อย่างยั่งยืน

1.2 ปัญหาและช่องว่างองค์ความรู้

แม้งานศึกษาการเมืองบังกลาเทศจะมีจำนวนมาก แต่งานส่วนใหญ่ยังคงให้ความสำคัญกับสถาบันทางการเมือง เช่น พรรคการเมือง ระบบเลือกตั้ง หรือบทบาทของกองทัพ มากกว่าการเมืองมวลชนในฐานะพลังทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อทิศทางประชาธิปไตย (Huq, 2013; Jahan, 2015) การมุ่งเน้นเชิงสถาบันดังกล่าวทำให้พลวัตของการระดมมวลชนผ่านศาสนาและอัตลักษณ์ถูกมองเป็นเพียงปัจจัยรอง หรือเป็นผลพลอยได้ของความขัดแย้งระดับชนชั้นนำ

นอกจากนี้งานวิชาการจำนวนหนึ่งยังมีแนวโน้มมองบทบาทของศาสนาในกรอบสุดโต่ง กล่าวคือ ศาสนาถูกอธิบายในฐานะ “ภัยคุกคามต่อประชาธิปไตย” หรือในทางตรงกันข้าม เป็น “ทรัพยากรทางศีลธรรม” ที่ช่วยเสริมสร้างความชอบธรรมให้การเมือง (Fox, 2018) การมองแบบทวิภาคเช่นนี้ไม่สามารถอธิบายความซับซ้อนของศาสนาในฐานะทั้งเครื่องมือของอำนาจและพื้นที่ต่อรองของมวลชนได้อย่างรอบด้าน โดยเฉพาะในสังคมที่ศาสนาเชื่อมโยงกับอัตลักษณ์แห่งความเป็นชาติและความเป็นธรรมทางสังคมอย่างแนบแน่น

ช่องว่างสำคัญอีกประการหนึ่งคือการขาดกรอบวิเคราะห์ที่บูรณาการระหว่าง “อัตลักษณ์-อำนาจ-ประชาธิปไตย” งานศึกษาจำนวนไม่น้อยวิเคราะห์ประเด็นเหล่านี้แยกขาดจากกัน ทำให้ไม่สามารถอธิบายได้ว่า

การเมืองมวลชนที่อาศัยศาสนาเป็นฐานนั้น ส่งผลอย่างไรต่อโครงสร้างอำนาจและคุณภาพของประชาธิปไตยในระยะยาว (Mudie & Piracha, 2021)

บทความนี้มีวัตถุประสงค์หลักสามประการ ประการแรกเพื่อวิเคราะห์บทบาทของศาสนาและอัตลักษณ์ในการเมืองมวลชนของบังกลาเทศ โดยพิจารณาจากผลกระทบ การสร้างความชอบธรรม และการแบ่งขั้วทางสังคม ประการที่สองเพื่อประเมินผลกระทบของการเมืองมวลชนเชิงศาสนาต่อประชาธิปไตยในช่วงหลังการเปลี่ยนผ่านอำนาจ ทั้งในมิติของเสรีภาพ สิทธิมนุษยชน และการแข่งขันทางการเมือง และประการสุดท้ายเพื่อเสนอกรอบอธิบายประชาธิปไตยแบบเปราะบางในบริบทสังคมมุสลิมเอเชียใต้ ซึ่งสามารถนำไปใช้เปรียบเทียบกับประเทศอื่นในภูมิภาคได้

คำถามหลักของบทความนี้ ได้แก่ (1) ศาสนาและอัตลักษณ์ถูกนำมาใช้ในการเมืองมวลชนของบังกลาเทศอย่างไรภายใต้บริบทหลังการเปลี่ยนผ่านอำนาจ (2) การเมืองมวลชนลักษณะดังกล่าวส่งผลต่อเสถียรภาพและคุณภาพของประชาธิปไตยในบังกลาเทศในระดับใด และ (3) กรอบแนวคิดใดสามารถอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา อัตลักษณ์ และประชาธิปไตยที่เปราะบางในเอเชียใต้ได้อย่างเหมาะสม

2. แนวคิดที่สำคัญ

2.1 ประชาธิปไตยแบบเปราะบางและการเปลี่ยนผ่านอำนาจ

แนวคิดเรื่อง “ประชาธิปไตยแบบเปราะบาง” (Fragile democracy) ได้รับการพัฒนาเพื่อตอบโจทย์ประเทศที่มีสถาบันประชาธิปไตยเชิงรูปแบบ เช่น การเลือกตั้งและรัฐธรรมนูญ แต่ขาดเสถียรภาพในเชิงเนื้อหา (Substantive democracy) นักวิชาการอย่าง Levitsky และ Way (2010) เสนอแนวคิด “ระบอบกึ่งอำนาจนิยมแบบแข่งขัน” (Competitive authoritarianism) เพื่ออธิบายกรณีที่กระบวนการเลือกตั้งดำรงอยู่ แต่ถูกบิดเบือนผ่านการใช้อำนาจรัฐ สื่อ และกระบวนการยุติธรรมอย่างไม่เป็นธรรม แนวคิดนี้ถูกนำมาใช้อย่างแพร่หลายในการวิเคราะห์การเมืองเอเชียใต้ รวมถึงบังกลาเทศ

ในบริบทของบังกลาเทศ งานวิจัยจำนวนมากชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนผ่านอำนาจหลังทศวรรษ 1990 ไม่ได้นำไปสู่การสถาปนาประชาธิปไตยที่มั่นคง หากแต่สร้างวงจรความขัดแย้งระหว่างพรรคการเมืองหลัก การคว่ำบาตร การเลือกตั้ง และการใช้การเมืองท้องถิ่นเป็นเครื่องมือกดดัน (Jahan, 2015; Huq, 2013) การเมืองมวลชนจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของ “โครงสร้างปกติ” ของการเมืองมากกว่าจะเป็นเหตุการณ์พิเศษในยามวิกฤต อย่างไรก็ตาม งานในกลุ่มนี้มักเน้นการวิเคราะห์เชิงสถาบันและพฤติกรรมของชนชั้นนำเป็นหลัก ส่งผลให้มิติทางวัฒนธรรม อัตลักษณ์ และอารมณ์ทางการเมืองของมวลชนถูกอธิบายอย่างจำกัด ช่องว่างนี้เปิดพื้นที่ให้การศึกษาการเมืองมวลชนและศาสนาเข้ามามีบทบาทสำคัญในการอธิบายความเปราะบางของประชาธิปไตยบังกลาเทศในระดับรากฐานทางสังคม

2.2 ศาสนา อัตลักษณ์ และการเมืองมวลชน

วรรณกรรมว่าด้วยศาสนาและการเมืองมีความหลากหลาย ตั้งแต่งานที่มองศาสนาเป็นภัยต่อประชาธิปไตย ไปจนถึงงานที่มองศาสนาเป็นทรัพยากรเชิงบรรทัดฐาน (Normative resource) ที่ช่วยสร้างความชอบธรรมทางศีลธรรมให้การเคลื่อนไหวทางการเมือง (Fox, 2018) ในกรณีสังคมมุสลิม งานของ Bayat (2013) เสนอแนวคิดยุคหลังอิสลามนิยม (Post-islamism) เพื่ออธิบายการเปลี่ยนผ่านจากอิสลามทางการเมืองเชิงอุดมการณ์ ไปสู่การเมืองที่ศาสนาผสมผสานกับข้อเรียกร้องด้านสิทธิและความยุติธรรมทางสังคม

สำหรับบังกลาเทศ งานของ Riaz (2016) และ Ahmed (2019) แสดงให้เห็นว่าศาสนาไม่ได้เข้ามาแทนที่รัฐชาติแบบโลกวิสัยโดยสิ้นเชิง หากแต่แทรกซึมเข้าไปในพื้นที่การเมืองมวลชนผ่านอัตลักษณ์ ความทรงจำทางประวัติศาสตร์ และความรู้สึกแปลกแยกของประชาชนจากรัฐ การระดมมวลชนโดยอ้างศาสนาจึงมีลักษณะยืดหยุ่น สามารถเชื่อมโยงประเด็นศีลธรรม ชาติ และความเป็นธรรมเข้าด้วยกัน

งานวิจัยด้านการเมืองมวลชน (Mass politics) ยังชี้ให้เห็นว่า การระดมมวลชนผ่านอัตลักษณ์ทางศาสนามีศักยภาพสูงในการสร้าง “พรมแดนเชิงสัญลักษณ์” ระหว่างกลุ่มทางสังคม ซึ่งเอื้อต่อการแบ่งขั้ว (Polarization) และการทำให้ฝ่ายตรงข้ามถูกลดทอนความเป็นมนุษย์ (dehumanization) (Mudie & Piracha, 2021) ประเด็นนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อประชาธิปไตยแบบเปราะบาง เพราะทำให้การแข่งขันทางการเมืองกลายเป็นความขัดแย้งเชิงอัตลักษณ์ที่ยากต่อการประนีประนอม

2.3 การเมืองมวลชน ศาสนา และเสถียรภาพประชาธิปไตย

วรรณกรรมร่วมสมัยเริ่มหันมาศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการเมืองมวลชนกับคุณภาพประชาธิปไตย โดยเฉพาะในประเทศกำลังพัฒนา งานของ Bermeo (2016) เสนอว่าการบ่อนทำลายประชาธิปไตยในยุคปัจจุบันมักเกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป ผ่านการทำให้สถาบันอ่อนแอและการสร้างความชอบธรรม ให้การใช้อำนาจนอก ระบบ การเมืองมวลชนที่อาศัยศาสนาเป็นฐานสามารถทำหน้าที่เป็นทั้งแรงต้านและแรงเสริมกระบวนการดังกล่าว ในกรณีบังกลาเทศ งานศึกษาหลายชิ้นชี้ว่าการเคลื่อนไหวของกลุ่มศาสนา เช่น Hefazat-e-Islam ไม่ได้มีเป้าหมายโค่นล้มระบอบประชาธิปไตยโดยตรง แต่มีบทบาทในการกดดันรัฐให้ตอบสนองต่อข้อเรียกร้องเชิงศีลธรรมและอัตลักษณ์ (Riaz & Fair, 2011) อย่างไรก็ดี ผลลัพธ์เชิงโครงสร้างกลับนำไปสู่การจำกัดเสรีภาพ การลดทอนสิทธิของชนกลุ่มน้อย และการทำให้หลักการโลกวิสัยอ่อนแอลง ซึ่งส่งผลเชิงลบต่อประชาธิปไตยในระยะยาว

วรรณกรรมเชิงเปรียบเทียบในเอเชียใต้ยังชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนาและประชาธิปไตยไม่ได้เป็นเส้นตรง หากแต่ขึ้นอยู่กับบริบทของอำนาจรัฐ โครงสร้างพรรคการเมือง และระดับการรวมศูนย์อำนาจ (Kuru, 2019) สำหรับบังกลาเทศการขาดกลไกสถาบันที่เปิดพื้นที่ให้มีการมีส่วนร่วมอย่างสันติ ทำให้การเมืองมวลชนเชิงศาสนากลายเป็นช่องทางหลักในการแสดงออกทางการเมือง ซึ่งยิ่งตอกย้ำความเปราะบางของระบอบประชาธิปไตย

จากการทบทวนข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า งานวิชาการยังขาดการเชื่อมโยงอย่างเป็นระบบระหว่างศาสนา อัตลักษณ์ การเมืองมวลชน และประชาธิปไตยแบบเปราะบาง โดยเฉพาะในกรณีบังกลาเทศซึ่งมีประวัติศาสตร์การเมืองเฉพาะตัว บทความนี้จึงเสนอกรอบวิเคราะห์ที่มองศาสนาไม่ใช่เพียงตัวแปรอิสระหรือภัยคุกคาม หากแต่เป็น “สนามอำนาจ” (Field of power) ที่รัฐ ชนชั้นนำ และมวลชนเข้าไปต่อรองความหมายและความชอบธรรม กรอบดังกล่าวช่วยให้เข้าใจว่าการเมืองมวลชนเชิงศาสนาไม่ได้เป็นเพียงอาการของความล้มเหลวเชิงสถาบัน แต่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการผลิตซ้ำประชาธิปไตยแบบเปราะบางในสังคมมุสลิมเอเชียใต้ ซึ่งจะพื้นฐานแนวคิดสำคัญสำหรับการวิเคราะห์เชิงประจักษ์ในบทถัดไป

3. บริบทการเมืองบังกลาเทศหลังการเปลี่ยนผ่านอำนาจ

3.1 พัฒนาการทางการเมืองและโครงสร้างอำนาจ

หลังการฟื้นฟูระบอบเลือกตั้งในปีค.ศ.1991 บังกลาเทศเข้าสู่ยุคการเมืองแบบพรรคการเมืองแข่งขัน (Competitive party politics) โดยมีสองพรรคหลักคือ พรรคพันธมิตรอวาลี (Awami League -AL) และ พรรคชาตินิยมบังกลาเทศ (Bangladesh Nationalist Party -BNP) ครอบงำเวทีการเมืองอย่างต่อเนื่อง การแข่งขันระหว่างสองพรรคนี้มิได้เป็นเพียงความแตกต่างเชิงนโยบาย หากแต่เป็นความขัดแย้งเชิงอัตลักษณ์ทางประวัติศาสตร์ อุดมการณ์ และเครือข่ายอำนาจ ซึ่งส่งผลให้การเมืองมีลักษณะ “ชนะ-แพ้แบบเบ็ดเสร็จ” (Winner-takes-all) มากกว่าการประนีประนอม (Jahan, 2015)

ในเชิงโครงสร้างอำนาจ แม้กองทัพจะลดบทบาทการปกครองโดยตรงลงเมื่อเทียบกับช่วงรัฐประหารในอดีต แต่ยังคงมีอิทธิพลเชิงสถาบันผ่านความสัมพันธ์กับชนชั้นนำทางการเมือง ระบบความมั่นคง และการบริหารรัฐวิสาหกิจบางส่วน (Riaz, 2016) บทบาทเชิงอ้อมของกองทัพนี้ทำให้ระบอบการเมืองบังกลาเทศมีลักษณะกึ่งพลเรือน-กึ่งอำนาจนิยม ซึ่งส่งผลต่อการกำหนดขอบเขตของการเมืองมวลชนและเสรีภาพในการแสดงออก

ประเด็นการเลือกตั้งเป็นหัวใจสำคัญของข้อถกเถียงเรื่องความชอบธรรมทางการเมือง การยกเลิกระบบรัฐบาลรักษาการ (Caretaker government) ในปี ค.ศ. 2011 และการเลือกตั้งที่ฝ่ายค้านคว่ำบาตรในหลายสมัย ได้บ่อนทำลายความเชื่อมั่นของประชาชนต่อกระบวนการเลือกตั้งในฐานะกลไกถ่ายโอนอำนาจอย่างสันติ (Huq, 2013; Freedom House, 2024) เมื่อการเมืองในระบบถูกปิดกั้นหรือถูกมองว่าไม่ยุติธรรม การเมืองนอกระบบและการเมืองมวลชนจึงกลายเป็นช่องทางหลักในการต่อรองอำนาจ

3.2 ศาสนาและอัตลักษณ์ในรัฐธรรมนูญและนโยบายรัฐ

รัฐธรรมนูญบังกลาเทศสะท้อนความตึงเครียดเชิงโครงสร้างระหว่างหลักโลกวิสัย (Secularism) กับบทบาทของอิสลามในฐานะศาสนาประจำชาติ ภายหลังเอกราชในปี ค.ศ. 1971 หลักโลกวิสัยถูกกำหนดเป็นหนึ่งในเสาหลักของชาติ อย่างไรก็ตามการแก้ไขรัฐธรรมนูญในช่วงทศวรรษ 1980 ได้กำหนดให้อิสลามเป็นศาสนาประจำชาติ ซึ่งยังคงอยู่จนถึงปัจจุบัน แม้อำนาจศาลสูงจะฟื้นหลักโลกวิสัยกลับมาในเชิงสัญลักษณ์ (Ahmed, 2019)

ความกำกวมเชิงรัฐธรรมนูญนี้เปิดพื้นที่ให้รัฐและชนชั้นนำใช้ศาสนาในเชิงสถาบันอย่างยืดหยุ่น กล่าวคือ รัฐสามารถอ้างหลักโลกวิสัยเพื่อรักษาความชอบธรรมในเวทีระหว่างประเทศ ขณะเดียวกันก็ใช้วาทกรรมอิสลาม เพื่อสร้างฐานสนับสนุนทางการเมืองภายในประเทศ (Riaz & Fair, 2011) การใช้นโยบายเชิงศาสนา เช่น การรับรอง กลุ่มนิกบวช การปรับหลักสูตรการศึกษา หรือการเจรจากับกลุ่มศาสนาอนุรักษนิยม จึงเป็นส่วนหนึ่งของกลยุทธ์ทางการเมือง มากกว่าการยึดมั่นในหลักการเชิงอุดมการณ์อย่างสม่ำเสมอ

การสถาปนาศาสนาในเชิงนโยบายดังกล่าวส่งผลต่อการเมืองมวลชนโดยตรง เนื่องจากทำให้ข้อเรียกร้องทางศาสนาถูกทำให้ชอบธรรมในฐานะ “เสียงของประชาชน” มากกว่าความเห็นเฉพาะกลุ่ม เมื่อรัฐเลือก ประนีประนอมกับแรงกดดันเชิงศาสนาในบางกรณี ยิ่งตอกย้ำบทบาทของศาสนาในฐานะทรัพยากรทางการเมือง และลดพื้นที่ของการถกเถียงเชิงสิทธิและพหุนิยมในระบอบประชาธิปไตย

3.3 โครงสร้างสังคม ความเหลื่อมล้ำ และฐานมวลชน

ในเชิงโครงสร้างสังคม บังกลาเทศเผชิญความเหลื่อมล้ำระหว่างชนบทกับเมืองอย่างต่อเนื่อง แม้เศรษฐกิจจะเติบโตในระดับมหภาค แต่ผลประโยชน์จากการพัฒนาไม่ได้กระจายอย่างเท่าเทียม โดยเฉพาะในกลุ่มแรงงาน อุตสาหกรรม ชนชั้นแรงงานนอกระบบ และเกษตรกรรายย่อย (World Bank, 2023) ความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่และชนชั้นนี้เป็นฐานสำคัญของความไม่พอใจทางสังคม

เยาวชนและแรงงานในเขตเมืองกำลังกลายเป็นฐานมวลชนสำคัญของการเมืองบังกลาเทศ อัตราการว่างงานของเยาวชนและความไม่มั่นคงในการทำงานสร้างความรู้สึกละแวกแยกจากรัฐและชนชั้นนำ ขณะที่โครงสร้างพรรคการเมืองแบบอุปถัมภ์ไม่สามารถดูดซับความต้องการของกลุ่มเหล่านี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ (Islam, 2020) การเมืองมวลชนจึงกลายเป็นช่องทางในการแสดงออกถึงความไม่พอใจและการเรียกร้องศักดิ์ศรีทางสังคม

ในบริบทเช่นนี้ศาสนาและอัตลักษณ์ทำหน้าที่เป็น “ตัวกลางทางความหมาย” ที่เชื่อมโยงความไม่พอใจทางเศรษฐกิจกับการเมือง วาทกรรมศาสนาสามารถแปลความทุกข์ยากเชิงโครงสร้างให้กลายเป็นความยุติธรรมทางศีลธรรม และเปลี่ยนความไม่พอใจส่วนบุคคลให้เป็นการเคลื่อนไหวแบบรวมหมู่ (Bayat, 2013) ดังนั้น ความไม่พอใจทางเศรษฐกิจจึงไม่ใช่เพียงปัจจัยพื้นหลัง หากแต่เป็นเชื้อเพลิงสำคัญที่หล่อเลี้ยงการเมืองมวลชนเชิงศาสนาในบังกลาเทศหลังการเปลี่ยนผ่านอำนาจ

4. การเมืองมวลชน ศาสนา และการระดมอัตลักษณ์

4.1 กลไกการระดมมวลชนผ่านศาสนา

การระดมมวลชนผ่านศาสนาในบังกลาเทศมิได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน หากแต่ตั้งอยู่บนโครงสร้างทางสังคมและศาสนาที่ยังรากลึก โดยเฉพาะบทบาทของผู้นำศาสนา (Ulama) เครือข่ายมัสยิด และระบบสถาบันการศึกษา ที่สอนวิชาการทางศาสนาอิสลามควบคู่ไปกับวิชาสามัญ (Madrasa) ซึ่งทำหน้าที่มากกว่าสถาบันทางศาสนา หากแต่

เป็นพื้นที่สาธารณะทางการเมืองในระดับชุมชน (Riaz, 2016) เครือข่ายเหล่านี้เอื้อต่อการสื่อสารแบบเผชิญหน้า การสร้างความไว้วางใจ และการถ่ายทอดคำอธิบายทางศีลธรรมที่เข้าใจง่ายต่อชีวิตประจำวันของมวลชน

ผู้นำศาสนามีบทบาทสำคัญในฐานะ “ตัวกลางเชิงความหมาย” (Meaning brokers) ที่แปลปัญหาเชิงโครงสร้าง เช่น ความยากจน ความไม่เป็นธรรม หรือการคอร์รัปชันของรัฐ ให้กลายเป็นกรอบศีลธรรมและศาสนา (Ahmed, 2019) การตีความดังกล่าวทำให้การเมืองถูกยกระดับจากความขัดแย้งเชิงผลประโยชน์ไปสู่การต่อสู้ระหว่างความดีและความชั่ว ซึ่งมีพลังในการระดมอารมณ์และความรู้สึกร่วมของมวลชนอย่างสูง (Bayat, 2013)

วาทกรรมที่ถูกใช้ในการระดมมวลชนมักเน้นแนวคิดเรื่อง “ความยุติธรรมทางศีลธรรม” (Moral justice) และการปกป้องศาสนาจาก “ศัตรู” ที่ถูกนิยามอย่างกว้าง ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นนำแบบโลกวิสัย ปัญญาชนเมือง หรืออิทธิพลตะวันตก วาทกรรมเช่นนี้ช่วยลดความซับซ้อนของปัญหาการเมือง และสร้างกรอบการเลือกข้างที่ชัดเจน ซึ่งเอื้อต่อการเคลื่อนไหวมวลชนในบริบทที่ประชาธิปไตยเชิงสถาบันไม่สามารถตอบสนองความคาดหวังของประชาชนได้อย่างเพียงพอ

4.2 การเมืองอัตลักษณ์กับการแบ่งขั้วทางสังคม

การเมืองมวลชนเชิงศาสนาในบังกลาเทศมีลักษณะสำคัญคือการสร้างเส้นแบ่ง “เรา/เขา” (In-group/out-group) ระหว่างมวลชนศาสนิกชนกับชนชั้นนำแบบโลกวิสัย การแบ่งขั้วเช่นนี้มิได้เป็นเพียงการถกเถียงเชิงอุดมการณ์ หากแต่เป็นการต่อสู้เชิงอัตลักษณ์ที่ผูกโยงศาสนาเข้ากับศักดิ์ศรี ความเป็นชาติ และความชอบธรรมทางศีลธรรม (Mudie & Piracha, 2021)

วรรณกรรมด้านการเมืองอัตลักษณ์ชี้ให้เห็นว่า เมื่ออัตลักษณ์ทางศาสนาถูกทำให้เป็นศูนย์กลางของการเมือง ความอดทนทางการเมือง (Political tolerance) มีแนวโน้มลดลงอย่างมีนัยสำคัญ เนื่องจากฝ่ายตรงข้ามไม่ได้ถูกมองเป็นคู่แข่งทางการเมืองที่ชอบธรรม หากแต่เป็นภัยต่อคุณค่าพื้นฐานของสังคม (Fox, 2018) ในบริบทบังกลาเทศ การลดทอนความชอบธรรมของฝ่ายโลกวิสัยส่งผลให้พื้นที่การถกเถียงเชิงนโยบายหดแคบลง และเปิดทางให้การใช้แรงกดดันนอกระบบกลายเป็นเครื่องมือทางการเมืองที่ถูกทำให้ยอมรับได้

ผลกระทบเชิงโครงสร้างของการเมืองอัตลักษณ์ลักษณะนี้คือการทำให้ประชาธิปไตยสูญเสียมิติพหุนิยม (Pluralism) ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของระบอบประชาธิปไตยแบบเสรี การแบ่งขั้วอย่างรุนแรงทำให้การประนีประนอมถูกตีความว่าเป็นการทรยศต่ออัตลักษณ์ และส่งผลให้ความขัดแย้งทางการเมืองมีแนวโน้มยืดเยื้อและรุนแรงมากขึ้น โดยเฉพาะในสังคมที่สถาบันการไกล่เกลี่ยความขัดแย้งยังอ่อนแอ

4.3 บทบาทสื่อ สื่อสังคมออนไลน์ และข่าวลวง

ในทศวรรษที่ผ่านมา สื่อสังคมออนไลน์ได้กลายเป็นกลไกสำคัญในการขยายขอบเขตของการเมืองมวลชนเชิงศาสนาในบังกลาเทศ กระบวนการเคลื่อนไหวทางดิจิทัล(Digital mobilization) ทำให้การระดมมวลชนไม่จำกัดอยู่ในพื้นที่ทางกายภาพของมัสยิดหรือชุมชน หากแต่สามารถแพร่กระจายอย่างรวดเร็วผ่านแพลตฟอร์มดิจิทัล

(Islam, 2020) สื่อดิจิทัลช่วยลดต้นทุนการจัดตั้ง และเปิดโอกาสให้กลุ่มศาสนาเข้าถึงเยาวชนเมืองและแรงงานอพยพที่อยู่นอกเครือข่ายดั้งเดิม

อย่างไรก็ดีสื่อสังคมออนไลน์ยังทำหน้าที่เป็นตัวเร่งการปลุกอารมณ์และความกลัว ผ่านการเผยแพร่ข่าวลวง ภาพความรุนแรง หรือวาทกรรมเกลียดชังที่เน้นการคุกคามศาสนาและอัตลักษณ์ การสื่อสารลักษณะนี้มีพลังสูงในการกระตุ้นปฏิกิริยาทางอารมณ์มากกว่าการไตร่ตรองเชิงเหตุผล และเอื้อต่อการระดมมวลชนอย่างฉับไว (Bermeo, 2016)

ผลเชิงประชาธิปไตยของกระบวนการดังกล่าวคือการทำให้พื้นที่สาธารณะทางการเมืองถูกรอบงำด้วยอารมณ์ ความหวาดกลัว และความไม่ไว้วางใจ เมื่อข่าวลวงและวาทกรรมศีลธรรมถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมือง ความสามารถของสังคมในการถกเถียงอย่างมีเหตุผลและยอมรับความแตกต่างจึงลดลงอย่างมีนัยสำคัญ สิ่งนี้ตอกย้ำข้อเสนอหลักของบทความว่า การเมืองมวลชนเชิงศาสนาในบังกลาเทศมิได้เป็นเพียงผลของความเปราะบางทางสถาบัน หากแต่เป็นกลไกสำคัญที่ผลิตซ้ำและทำให้ประชาธิปไตยอยู่ในภาวะเปราะบางอย่างต่อเนื่อง

5. ผลกระทบต่อประชาธิปไตยและสิทธิมนุษยชน

การเมืองมวลชนที่ขับเคลื่อนด้วยศาสนาและอัตลักษณ์ในบังกลาเทศมิได้เป็นเพียงปรากฏการณ์เชิงวัฒนธรรมหรืออารมณ์มวลชน หากแต่ได้ส่งผลโดยตรงต่อ “สถาปัตยกรรมของประชาธิปไตย” และกรอบการคุ้มครองสิทธิมนุษยชนในระยะหลังการเปลี่ยนผ่านอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อศาสนาถูกผนวกเข้ากับกลไกการระดมทางการเมืองอย่างเป็นระบบ ผลกระทบดังกล่าวจึงปรากฏทั้งในระดับเสรีภาพพลเมือง ความเสมอภาคทางการเมือง และสถานะของชนกลุ่มน้อยในสังคม

5.1 เสรีภาพทางการเมืองและพื้นที่สาธารณะ

หนึ่งในผลกระทบที่เห็นได้ชัดคือการหดแคบลงของพื้นที่สาธารณะสำหรับการแสดงออกทางการเมือง เสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น การชุมนุม และการวิพากษ์วิจารณ์รัฐ แม้ในทางรูปแบบ บังกลาเทศยังคงรักษากฎประชาธิปไตยพื้นฐานไว้ เช่น การเลือกตั้งและรัฐสภา แต่ในทางปฏิบัติ พื้นที่เหล่านี้กลับถูกรอบงำด้วยวาทกรรมศาสนาและศีลธรรมที่ทำให้การเห็นต่างถูกตีตราเป็น “ภัยต่อศาสนา” หรือ “การทำลายอัตลักษณ์ของชาติ” (Riaz, 2016; Ahmed, 2020)

นักวิชาการจำนวนมากชี้ให้เห็นว่าการใช้ศาสนาเป็นกรอบความชอบธรรมทางการเมืองทำให้รัฐและกลุ่มการเมืองที่ครองอำนาจสามารถให้เหตุผลในการจำกัดเสรีภาพได้อย่างแนบเนียน โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยความรุนแรงโดยตรงเสมอไป (Khan, 2019) การคุกคามนักกิจกรรม นักวิชาการ นักข่าว และฝ่ายเห็นต่างจึงเกิดขึ้นทั้งในรูปแบบทางกฎหมายและนอกกฎหมาย ส่งผลให้เกิด “บรรยากาศแห่งความหวาดกลัว” (Chilling effect) ต่อการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน

5.2 ประชาธิปไตยในฐานะ “การแข่งขันที่ไม่เท่าเทียม”

ในบริบทดังกล่าวประชาธิปไตยของบังกลาเทศจึงมีลักษณะเป็นการแข่งขันทางการเมืองที่ไม่เท่าเทียม (Uneven playing field) มากกว่าจะเป็นการแข่งขันเสรีและเป็นธรรมตามอุดมคติแบบเสรีประชาธิปไตย (Levitsky & Way, 2010) การเลือกตั้งยังคงถูกจัดขึ้นเป็นระยะ แต่ความชอบธรรมของกระบวนการกลับถูกตั้งคำถามอย่างต่อเนื่อง ทั้งจากข้อกล่าวหาเรื่องการควบคุมสื่อ การใช้ทรัพยากรของรัฐ และการอาศัยเครือข่ายศาสนาเพื่อสร้างฐานเสียงที่ไม่เปิดพื้นที่ให้กับทางเลือกอื่น

ศาสนาในที่นี้มิได้ทำหน้าที่เพียงเป็น “อุดมการณ์” หากแต่กลายเป็นทรัพยากรเชิงโครงสร้างที่สร้างความได้เปรียบทางการเมืองอย่างถาวรให้กับบางกลุ่ม ในขณะที่ทำให้ฝ่ายที่ยึดถือแนวคิดโลกวิสัย (Secular) หรือสิทธิมนุษยชนถูกลดทอนความชอบธรรมในสายตาสาธารณะ (Hassan, 2017) ส่งผลให้ประชาธิปไตยกลายเป็นเพียงพิธีกรรมทางสถาบัน มากกว่ากระบวนการที่เปิดกว้างต่อความหลากหลายของอุดมการณ์

5.3 นัยต่อสิทธิมนุษยชนและชนกลุ่มน้อย

ผลกระทบที่รุนแรงที่สุดประการหนึ่งปรากฏในมิติของสิทธิมนุษยชน โดยเฉพาะสิทธิของชนกลุ่มน้อยทางศาสนา ชาติพันธุ์ และเพศสภาพ ชนกลุ่มน้อย เช่น ชาวฮินดู พุทธ คริสต์ และกลุ่มชาติพันธุ์ในพื้นที่ชายขอบ มักตกอยู่ในสถานะเปราะบางเมื่อการเมืองอัตลักษณ์แบบศาสนานิยมถูกทำให้เป็นกระแสหลัก (Uddin, 2021) ในมิติทางเพศสภาพ ผู้หญิงและกลุ่มความหลากหลายทางเพศได้รับผลกระทบทั้งเชิงโครงสร้างและเชิงวัฒนธรรม วาทกรรมศาสนาที่ถูกใช้ในทางการเมืองมักตอกย้ำบทบาทดั้งเดิมของสตรี และทำให้ข้อเรียกร้องด้านสิทธิสตรีถูกมองว่าเป็นอิทธิพลจากตะวันตกหรือเป็นภัยต่อคุณค่าทางศีลธรรม (Nazneen & Sultan, 2014) สถานการณ์เช่นนี้ไม่เพียงบั่นทอนหลักความเสมอภาค แต่ยังทำให้กรอบสิทธิมนุษยชนสากลถูกทำให้เป็น “สิ่งแปลกปลอม” ในการเมืองภายในประเทศ

โดยสรุปการผนวกศาสนาและอัตลักษณ์เข้ากับการเมืองมวลชนในบังกลาเทศได้สร้างประชาธิปไตยที่เปราะบางในเชิงโครงสร้าง เป็นประชาธิปไตยที่ยังคงมีรูปแบบ แต่ขาดเนื้อหาเชิงสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคอย่างแท้จริง ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญต่อการพัฒนาในระยะยาว

5.4 แนวโน้มการแก้ไขปัญหาและทิศทางการพัฒนาของสังคมบังกลาเทศ

เมื่อการใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมืองก่อให้เกิดผลกระทบต่อเสรีภาพทางการเมือง ความเสมอภาค และสิทธิของชนกลุ่มน้อย สังคมบังกลาเทศจึงเผชิญความจำเป็นในการพัฒนากลไกใหม่เพื่อควบคุมไม่ให้ศาสนาถูกใช้เป็นเครื่องมือผูกขาดความชอบธรรมทางการเมือง อย่างไรก็ตามการแก้ไขปัญหาไม่อาจทำได้ด้วยการผลักศาสนาออกจากพื้นที่สาธารณะโดยสิ้นเชิง เพราะศาสนายังคงเป็นส่วนสำคัญของอัตลักษณ์ วัฒนธรรม และชีวิตประจำวันของประชาชนจำนวนมาก แนวทางที่เหมาะสมจึงไม่ใช่การต่อต้านศาสนา หากแต่เป็นการป้องกันไม่ให้ศาสนาถูกผูกขาดโดยกลุ่มการเมืองใดกลุ่มหนึ่ง และทำให้การตีความศาสนาสามารถอยู่ร่วมกับหลักสิทธิ เสรีภาพ และพหุนิยมได้

แนวโน้มสำคัญประการแรกคือ การเรียกร้องให้รัฐกลับมายืนยันหลักความเป็นกลางทางศาสนาอย่างจริงจัง กล่าวคือรัฐควรปฏิบัติต่อทุกศาสนาและทุกกลุ่มอัตลักษณ์อย่างเท่าเทียม ไม่ใช่ศาสนาใดศาสนาหนึ่งเป็นฐานในการสร้างความชอบธรรมทางการเมือง และไม่ปล่อยให้ข้อเรียกร้องเชิงศาสนาถูกใช้เพื่อจำกัดสิทธิของผู้เห็นต่างชนกลุ่มน้อย หรือสตรี หลักความเป็นกลางของรัฐในที่นี้ไม่ได้หมายถึงการปฏิเสธบทบาทของศาสนาในสังคม แต่หมายถึงการทำให้รัฐไม่กลายเป็นเครื่องมือของศาสนาการเมือง และไม่ทำให้ศาสนาถูกแปลงเป็นอำนาจบังคับทางกฎหมายหรือทางนโยบายที่กดทับความหลากหลายของประชาชน

แนวโน้มประการที่สองคือ การขยายพื้นที่ของภาคประชาสังคม ผู้นำศาสนาสายปฏิรูป นักวิชาการ สื่ออิสระ และเครือข่ายสิทธิมนุษยชน เพื่อสร้างการตีความศาสนาที่หลากหลายและเปิดกว้างมากขึ้น หากสังคมปล่อยให้การตีความศาสนาถูกผูกขาดโดยกลุ่มอนุรักษ์นิยมทางการเมืองเพียงฝ่ายเดียว ศาสนาย่อมถูกใช้เป็นเครื่องมือแบ่งแยกได้ง่ายขึ้น ในทางตรงกันข้ามหากมีพื้นที่ให้ผู้นำศาสนาและประชาชนกลุ่มต่าง ๆ เสนอความเข้าใจศาสนาที่สอดคล้องกับความยุติธรรม ความเมตตา ความเสมอภาค และการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ศาสนาก็อาจเปลี่ยนจากเครื่องมือสร้างความขัดแย้งไปสู่ทรัพยากรทางศีลธรรมที่สนับสนุนประชาธิปไตยได้

แนวโน้มประการที่สามคือ การพัฒนาวัฒนธรรมการเมืองแบบพหุนิยม โดยเฉพาะการยอมรับว่าความเป็นพลเมืองของบังกลาเทศไม่ควรถูกกำหนดด้วยอัตลักษณ์ทางศาสนาเพียงอย่างเดียว แต่ควรตั้งอยู่บนหลักสิทธิเสรีภาพ และความเสมอภาคของประชาชนทุกกลุ่ม การลดปัญหาการใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมืองจึงต้องอาศัยการศึกษา การสื่อสารสาธารณะ และการปฏิรูปสื่อ เพื่อให้ประชาชนสามารถแยกแยะระหว่างศาสนาในฐานะศรัทธากับศาสนาในฐานะเครื่องมือทางการเมืองได้ชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะในยุคที่ข่าวลวงและวาทกรรมเกลียดชังแพร่กระจายผ่านสื่อสังคมออนไลน์อย่างรวดเร็ว

กล่าวโดยสรุปทิศทางการพัฒนาของสังคมบังกลาเทศจึงควรมุ่งไปสู่การสร้างประชาธิปไตยที่ยอมรับศาสนาในฐานะพลังทางสังคม แต่ไม่ยอมให้ศาสนาถูกใช้เป็นเครื่องมือกีดกันทางการเมืองหรือจำกัดสิทธิของผู้อื่น การแก้ไขปัญหาจำเป็นต้องอาศัยทั้งการยืนยันหลักความเป็นกลางของรัฐ การเปิดพื้นที่ให้เกิดการตีความศาสนาที่หลากหลาย การคุ้มครองสิทธิของชนกลุ่มน้อยและสตรี และการสร้างวัฒนธรรมพหุนิยมในระยะยาว หากสังคมบังกลาเทศสามารถพัฒนาไกลเหล่านี้ได้ ศาสนาอาจไม่จำเป็นต้องเป็นปัจจัยที่บั่นทอนประชาธิปไตย แต่สามารถกลายเป็นฐานทางศีลธรรมที่ช่วยสนับสนุนการอยู่ร่วมกันอย่างสันติและลดความเปราะบางของประชาธิปไตยได้

สรุป

บทความนี้ได้วิเคราะห์การเมืองมวลชนในบังกลาเทศยุคหลังการเปลี่ยนผ่านอำนาจ โดยมุ่งทำความเข้าใจบทบาทของศาสนาและอัตลักษณ์ในฐานะกลไกสำคัญในการระดมมวลชนและสร้างความชอบธรรมทางการเมือง ภายใต้บริบทของประชาธิปไตยที่เปราะบาง การศึกษาชี้ให้เห็นว่า ศาสนาไม่ได้เป็นเพียงตัวแปรทางวัฒนธรรมหรือ

ศรัทธาสวนบุคคล หากแต่ถูกทำให้เป็นทรัพยากรเชิงอำนาจที่เชื่อมโยงกับโครงสร้างรัฐ พรรคการเมือง และเครือข่ายสังคมในระดับฐานรากอย่างเป็นระบบ

ผลการวิเคราะห์สะท้อนว่า การเมืองมวลชนที่ขับเคลื่อนด้วยศาสนาได้ส่งผลกระทบสองด้านต่อประชาธิปไตย บังกลาเทศ ด้านหนึ่งศาสนาช่วยสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชน เพิ่มพลังการระดม และทำให้การเมืองเข้าถึงมวลชนชนบทและกลุ่มชายขอบที่เคยถูกละเลยจากการเมืองเชิงสถาบัน แต่อีกด้านหนึ่งการเมืองอัตลักษณ์แบบศาสนานิยมกลับลดทอนความอดทนทางการเมือง ทำให้พื้นที่สาธารณะสำหรับความเห็นต่างหดแคบลง และทำให้การแข่งขันทางการเมืองดำเนินไปอย่างไม่เท่าเทียม โดยเฉพาะเมื่อศาสนาถูกใช้เพื่อให้เหตุผลในการกีดกันฝ่ายตรงข้ามหรือชนกลุ่มน้อย

ในเชิงโครงสร้าง ประชาธิปไตยบังกลาเทศจึงปรากฏในลักษณะ “ประชาธิปไตยเชิงรูปแบบ” ที่ยังคงมีกลไกการเลือกตั้งและสถาบันทางการเมือง แต่ขาดหลักประกันด้านสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคอย่างแท้จริง ความเปราะบางดังกล่าวสะท้อนข้อจำกัดของกรอบการวิเคราะห์ประชาธิปไตยแบบสถาบันนิยมที่มองข้ามพลังของการเมืองมวลชน ศาสนา และอัตลักษณ์ ซึ่งมีบทบาทอย่างลึกซึ้งในสังคมมุสลิมเอเชียใต้

ข้อเสนอเชิงอนาคต

ประการแรก ในระดับนโยบายรัฐ จำเป็นต้องแยกบทบาทของศาสนาออกจากการใช้อำนาจรัฐในเชิงบังคับ โดยไม่ปฏิเสธบทบาททางสังคมและวัฒนธรรมของศาสนา รัฐควรยืนยันหลักความเป็นกลางทางศาสนา (State neutrality) อย่างจริงจัง พร้อมทั้งคุ้มครองเสรีภาพในการแสดงออกและการรวมกลุ่มของทุกฝ่ายอย่างเท่าเทียม เพื่อป้องกันไม่ให้ศาสนาถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองในการจำกัดสิทธิของผู้อื่น

ประการที่สอง ในระดับสังคมและภาคประชาชน ควรส่งเสริมพื้นที่สาธารณะทางเลือกที่เปิดโอกาสให้เกิดการตีความศาสนาอย่างหลากหลายและไม่ผูกขาดโดยกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง การสนับสนุนเครือข่ายภาคประชาสังคม นักวิชาการ ผู้นำศาสนาสายปฏิรูป และสื่ออิสระ จะช่วยลดการผูกขาดวาทกรรมศีลธรรม และเสริมสร้างวัฒนธรรมความอดทนทางการเมืองในระยะยาว

ประการที่สาม ในระดับการคุ้มครองสิทธิมนุษยชน จำเป็นต้องให้ความสำคัญกับสิทธิของชนกลุ่มน้อยและสตรีในฐานะดัชนีชี้วัดคุณภาพประชาธิปไตย การรับรองสิทธิทางศาสนา เพศสภาพ และอัตลักษณ์ที่หลากหลาย ไม่ควรถูกมองว่าเป็นการคุกคามต่ออัตลักษณ์ของชาติ หากแต่เป็นเงื่อนไขพื้นฐานของประชาธิปไตยที่ยั่งยืน

สุดท้าย ในเชิงองค์ความรู้ บทความนี้เสนอให้พัฒนากรอบการศึกษาประชาธิปไตยแบบบูรณาการ ที่เชื่อมโยง “ศาสนา-อัตลักษณ์-อำนาจ-การเมืองมวลชน” เข้าด้วยกัน เพื่อทำความเข้าใจประชาธิปไตยในสังคมที่ไม่ใช่ตะวันตกอย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น กรอบดังกล่าวไม่เพียงช่วยอธิบายกรณีบังกลาเทศ หากยังมีศักยภาพในการเปรียบเทียบกับประเทศอื่นในเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งกำลังเผชิญความท้าทายของประชาธิปไตยในยุคการเมืองอัตลักษณ์เช่นเดียวกัน

เอกสารอ้างอิง

- Banglapedia Trust. (2021). Banglapedia: The national encyclopedia of Bangladesh.
<https://en.banglapedia.org>
- Bangladesh (Working Paper). Institute for Defence Studies and Analyses (IDSA).
<https://www.idsa.in/system/files/WPDefiningFrontiers.pdf>
- Baxter, C. (2018). Bangladesh. Routledge.<https://doi.org/10.4324/9780429493899>
- Datta, S. (2004). Bangladesh: A fragile democracy. Shipra Publications.
- Hasan, M., & Islam, M. S. (2020). Islam and democracy in South Asia: The case of Bangladesh. Palgrave Macmillan.<https://doi.org/10.1007/978-3-030-42909-6>
- Hasan, M. (Ed.). (2020). Islam and politics in Bangladesh: The followers of Ummah. Springer.
<https://doi.org/10.1007/978-981-15-1116-5>
- Hasan, M. (2011). Democracy and political Islam in Bangladesh. South Asia Research, 31(2), 97–117.<https://doi.org/10.1177/026272801103100201>
- Human Rights Watch. (2023). Bangladesh: Suppression of political opposition.
<https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/bangladesh>
- Islam, M. N., & Islam, M. S. (2018). Islam, politics and secularism in Bangladesh: Contesting the dominant narratives. Social Sciences, 7(3), 37.<https://doi.org/10.3390/socsci7030037>
- International Crisis Group. (2018). Bangladesh's fragile democracy.
<https://www.crisisgroup.org/asia/south-asia/bangladesh>
- Maniruzzaman, T. (2006). Political Islam and governance in Bangladesh. In S. M. Shamsul Alam (Ed.), Bangladesh politics: Secular and Islamic trends (pp. 45–72). South Asian Publishers.
- Mascarenhas, A. (1986). Bangladesh: A legacy of blood. Hodder & Stoughton.
- Riaz, A. (2008). Faithful education: Madrassahs in South Asia. Rutgers University Press.
<https://www.jstor.org/stable/j.ctt5hj8sb>
- Riaz, A. (2016). Bangladesh: A political history since independence. I.B. Tauris.
<https://doi.org/10.5040/9781350986159>
- Riaz, A. (2010). God willing: The politics of Islamism in Bangladesh. Comparative Politics, 42(3), 301–320.<https://www.jstor.org/stable/27822252>

- Pattanaik, S. S. (2005). Defining the frontiers of identity: Balancing language and religion in STICERD. (2005). Contesting identities in Bangladesh (Working Paper). London School of Economics.
<https://sticerd.lse.ac.uk/dps/arc/ARCWP36.pdf>
- Uddin, S. M. (2006). Constructing Bangladesh: Religion, ethnicity and language. Asian Survey, 46(5), 726–747.<https://doi.org/10.1525/as.2006.46.5.726>